

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI

Millet Caddesi No.26/3 Aksaray, İstanbul

Telefon: 524 41 21

I. MİLLETLERARASI

DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR ve TARİH SEMİNERİ

(6-8 Nisan 1988)

Atatürk Kültür Merkezi, Taksim

İstanbul.

OSMANLI DEVLETİ VE DOĞU TÜRKİSTAN

SUNAN

Doç. Dr. Mehmet Saray,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

OSMANLI DEVLETİ VE DOĞU TÜRKİSTAN

Doç. Dr. Mehmet Saray

XVIII. asrın sonlarında Kırım'ı ele geçiren Rusya, hızla Kafkaslara sarkmış ve stratejik önemi büyük olan bu bölgeyi, XIX. asrın ilk çeyreği sonunda iki müslüman devleti, Osmanlı Devleti ile İran'ı yenerek ele geçirmiş idi. Rusya'nın güneye doğru bu hızlı yayılışı, o zamanlar Hindistan'a henüz hakim olmuş ol İngiltere'yi oldukça telaşa düşürmüştü. Bu iki yayılmacı arasında başlayan rekabet, 1854-1856 *Kırım Harbi* _ nden sonradaha da hızlanarak Asya'da tam bir istila yarışına dönüşmüştür.

Hindistan'daki menfaatlerini korumak isteyen İngiltere, bu bölgeyi savunmak maksadıyla kilit mevki olarak gördüğü Afganistan'ı iki defa kanlı bir şekilde işgal etmek ihtiyacını duymuş ve bu İslam ülkesinin bugünkü felaketine bir nevi zemin hazırlamıştı. Buna karşılık Rusya, tıpkı İngiltere'nin Afganistana yaptığı gibi, milletlerarası hukuku hiçe sayarak 1864-1884 yılları arasında Türkistan Hanlıklarını kanlı bir şekilde işgal etmişti. Rusya ile İngiltere'nin, Afganistan'ın Türkistan sınırları üzerinde anlaşmaları ile bu rekabet bir noktada durmuş idi.

Rusların, o zamanki Türkistan devletlerini haksız bir şekilde işgale başlamaları üzerine bu müslüman Türk devletlerinin idarecileri, İstanbul'a gönderdikleri elçiler ve mektuplar ile Rus işgaline karşı kendilerine yardım edilmesini istemişlerdi. İslam ülkelerinin önderi olan Osmanlı devleti, o sıralarda içinde bulunduğu sıkıntılar ve biraz da mesafenin uzaklığı ile Rusya'dan çekindiği için bu yardım isteklerine gereken cevabı verememişti. Bu hususları "*Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler*" adlı araştırmamızda işlemiştik.

Yukarıda kısaca temas edilen sebeplerden dolayı Rus işgaline karşı Buhara, Hokand ve Hive'ye yardım edemiyen Osmanlı Devleti'nin, 1873 yazından itibaren Türkistan siyasetinde daha aktif davranmaya başladığını görüyoruz. 1864 başlarında Hokand'ın kuzey-batısındaki Çimkent kalesini Ruslara karşı müdaafa ettikten sonra, o sıralar Doğu Türkistan müslümanlarına vuku bulan Çin saldırılarını durdurması için Hokand Ordu Kumandanı Alim-Kul tarafından Kaşgar'a gönderilen ve bilahire o ülkenin hakimi haline gelen Yakub Bey ile Osmanlı Devleti yakından ilgilenmeye başlamıştır. Burada akla şu soru gelebilir : Osmanlı Devletinin diğer Türkistan Hanlıklarına gösterdiği bu sıcak ilginin sebebi ne olabilir ? Bu mesele ile ilgili mevcut arşiv vesikaları ile diğer kaynaklardaki bilgilerden bu soruya kesin bir cevap bulmak mümkün olmamıştır. Bununla beraber, Osmanlı devleti'nin Kaşgara karşı daha faal bir siyaset takip etmesine şu üç hususun sebep olduğu söylenebilir:

1- Rusların Hindistana yayılmasını istemiyen İngilizlerin, Kaşgar'ın kuvvetlenmesi için Osmanlı Devletine telkinde bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bunu yapmakla İngilizler, Kaşgar-Afganistan-Türkmenistan halkasını meydana getirmişlerdir. Devamlı Rus tazyikinden tedirgin olmuş olan Osmanlı Devleti, İngilizlerin dostluğunu muhafaza etmek için onların telkinlerine uyarak Kaşgara daha fazla alaka göstermiş olabilir.

2- Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıklarına yardım etmek istemiş, fakat, mesafenin uzaklığı, Rusya'nın düşmanlığını celbetmek endişesi ve biraz da Türkistan Hanlıklarının tutarsız davranışları yüzünden onlara itimat etmediği için bu arzusunu yerine getirememiştir. Osmanlı devleti istediği halde Türkistan müslümanlarına yardım edememenin üzüntü ve ezikliğini gidermek için, Yakub Bey gibi dirayetli ve tutarlı bir devlet adamının şahsında Kaşgar Devletine yardım elini uzatmıştır. Üstelik bu meselede Rusya gibi tedirginlik duyacağı bir düşman da yok idi.

3- Türkistan Hanlıkları, Osmanlı Devleti'nin birbirleriyle iyi geçinmeleri hususundaki tavsiyelerini dinlemedikleri için İstanbul'un kendilerine olan itimadını oldukça sarsmışlar idi. Ayrıca, Türkistan Hanlıklarının yardım talepleri de Ruslarla harbe başladıktan sonra vuku bulmuş idi. Öyle dar bir zamanda Osmanlı devletine daha salim bir karar alma fırsatı bırakmamışlardı. Buna mukabil, Yakub Bey'in güvenilir şahsiyeti ve yaptığı yardım talebinin iyi bir zamanda vuku bulması, onun ricasının ehemmiyetini Osmanlı devlet ricaline ustaca anlatabilen Seyyid Yakub Han Töre gibi fevkalade kaabiliyetli bir sefirin bulunması Osmanlı Devlet adamları

üzerinde müspet bir tesir bırakan Yakub Han Töre, Kaşgar Emiri Yakub Bey'in hem dostu, hem yakın akrabası idi⁽¹⁾.

Taşkent'in düşman eline düşmesinden önce Alim-Kul tarafından yardım istemek için İstanbula elçi olarak gönderilmiş olan Yakub Han Törte, Alim-Kul'un ölümü ve Hokand'ın Ruslara yenilmesi üzerine sefirliğinden istediği neticeyi alamamıştı. Osmanlı Hükümetine Orta Asya ahvali hakkında uzun bir takrir vererek 1870 başlarında İstanbul'dan ayrılan Seyyid Yakub Han Töre, Kaşgar'a giderek dostu Yakub Bey'in hizmetine girmişti.

Şu veya bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin alakasını çeken ve itimadını kazanan Kaşgar hakimi Yakub Bey kim idi? Doğu Türkistan müslümanlarının itimad ve sevgisini kazanarak Kaşgar Devleti'nin başına nasıl geçmişti? Kaşgar'ı Çin tasallutundan kurtaran ve zamanın büyük devletleri tarafından resmen tanınmasını sağlayan Yakub Bey, 1820'de Taşkent yakınlarında Pişkent köyünde doğmuştur². Kurama kasabasının Kadısı olan babası Pir Muhammed Mirza, 1818'de Pişkent'e gelerek oranın en nüfuzlu şahsiyeti Seyh Nizammeddin'in kızkardeşi ile evlenmişti. Yakub Bey'in yükseliş yıllarında nüfuzlu dayısının büyük rolü olmuştur. Devrinin geleneklerine uyarak çocukluk yıllarını molla olabilmek için sıkı çalışmalarla geçiren Yakub Bey, bilahere, hareket dolu yaşayışına uymadığını görerek bu mesleği bırakmıştır. İşte tam bu sırada kız kardeşi, Taşkent valisi ile evlenmişti. Vali eniştesinin sayesinde Yakub Bey, Hokkand askeri kuvvetlerine girmiş, kısa zamanda kabiliyetini göstererek 1845'de yeni Hokkand Hanı Hudayar'a "Mahran"(Mabeyinci) tayin edilmişti³. 1853'de Akmescid'i Ruslara karşı başarıyla müdafaa eden Yakub Bey'in uhdesine, 1864'den itibaren Rusların Orta Asya'da yeniden ilerlemeleri üzerine, Çimkent'in müdafaası verilmişti. Bu kaleyi de ilk Rus taarruzuna karşı başarıyla savunan Yakub Bey' bilahire Rusların toplarla hücumu üzerine Çimkenti boşaltmak zorunda kalmıştı⁴. Yakub Bey, 1865'de Taşkenti Ruslara karşı kahramanca müdafaa ederken ölecek olan Alim Kulun yanına dönmüş ise de Hokand hanlığı'na hakim olmak düşüncesinde olan Alim-Kul tarafından Kaşgar'da Buzurg Han'a yardımcı olması için 66 kişilik bir müfreze ile Taşkent'den adeta uzaklaştırılmıştı⁵.

Yakub Bey ile Buzurg Han, Çinli'lerin 1865'de yaptıkları bir hücumu püskürtmeye muvaffak olamamışlar ise de, Taşkenti'n Rusların eline geçmesinden sonra bazı Hokand kuvvetlerinin Yakub Bey'e katılmaları üzerine düşmanı mağlub ederek Kaşgar'dan geri çekilmek mecburiyetinde bırakmışlardır⁶. Yakub Bey, Kaşgar'ın arkasından Yarkent'i de Çinlilerden geri alarak mevcut ordusunu yeniden tanzim ve takviye etmiş, buna Hokand ordusundaki kazandığı tecrübeleri de ekliyerek, Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerini birer birer almaya muvaffak olmuştur. Fakat, Buzurg Han'ın onun başarılarını kıskanıp onun aleyhinde bir vaziyet alması üzerine, 1867'de Buzurg'u önce haps sonra hacca göndererek Doğu Türkistanın mutlak hakimi olmuştur⁷.

Rusların Türkistan'daki Türk devletlerini birer birer zapt ederek Hindistan hudutlarına yaklaşmaları İngilizleri endişeye düşürmüştü. Orta Asya'daki ticari ve siyasi menfaatlarını kaybeden İngilizler, nüfuzları altında tuttukları Afghanistanin kapı komşusu Kaşgar hadiseleri ile yakından ilgilenmeye başlamışlardır. İngilizlerin gösterdiği bu alakadan Yakub Bey de memnun olmuştur. Bu memnuniyet ve dostluk karşılıklı gönderilen elçiler vasıtasıyla teyyid edilmiştir. Fakat, İngilizlerin Yakub Bey'e gösterdikleri alaka çok geçmeden Rusların dikkatini çekmiş ve onlar da bir elçilik heyeti göndererek Yakub Bey ile bir ticaret anlaşması yapmışlardır⁸.

Yakub Bey Kaşgar'a hakim olduktan sonra, Orta Asya'yı bir nevi aralarında paylaşıp istila etmiş olan Rusya ve İngiltere ile münasebetlerini dostane bir şekilde düzenlemeye ve bir denge unsuru olmaya çalışırken⁹, diğer taraftan kendi nüfuzunu yükseltecek ve devletini destekleyecek olan İslam'ın-başı, Osmanlı Padişahı "Sultan Abdülaziz Han (1861-1876) nezdine fevkalade elçisi Seyyid Yakub Han Töre'yi göndererek yardım talebinde bulunmuştur. Orta Asya müslümanlarının yetiştirdiği büyük diplomatlardan biri olan Seyyid Yakub, kısa adıyla Hoca Töre, Türkistandaki gelişmeleri ve bu arada Kaşgar devletinin durumu ve ihtiyaçlarını çok iyi bir şekilde Osmanlı hükümeti ileri gelenlerine ve Padişah'a anlatarak ülkesi için silah ve personel yardımı almaya muvaffak olmuştur.

Osmanlı himayesine alınmasını dileyen Kaşgar hakimi Yakub Han, Şaban 1289 (Ekim 1872) tarihli Farsça mektubunda özetle şöyle diyordu:

"Duyduğumuza göre, bütün müslümanların Halifesi olarak Zat-ı Şahaneniz, himmetinizi İslamın hayrına sarf etmektesiniz. Buarada biz de, sizlere niyazda bulunmayı ganimet bilerek yüce katınızda kulluğumuzun kabulü ümidiyle bu mektubu göndermeye cür'et ettik. Biz acizlerini de himaye ettiğiniz kullarınız arasına dahil ile kapınızda hizmet edenlere ilave buyurunuz ki bu vesileyle bizim de başımız dik olsun.." ¹⁰. 16 Haziran 1873 Çarşamba günü huzur-ı hümayun'a kabul edilen Yakub Bey'in elçisi Seyyid Yakub ülkesinin dertlerini etraflıca anlatarak bilhassa askeri sahada Osmanlı Devleti'nin yardımını rica etmiştir ¹¹.

Padişahın direktifi üzerine hükümet, Yakub Bey'in biat ve elçisinin yardım için yaptıkları müracatları görüşerek kabul etmiştir¹². Hükümet bu karardan sonra Kaşgar hakiminin ricaları için gerekeni yapmaya başladı. Sadaretin direktifi ile Kaşgar elçisinin istekleri bizzat Tophane Müşiri Ali Sayid Paşa ve Umum Fabrikaların Nazırı Seyyid Paşa tarafından yerine getirilmiştir. Kaşgar hakimine bütün edavatıyla beraber 6 adet Krupp topu, bin adet eski ve 200 adet de yeni yapı tüfenk ile kapsül imal vasıtaları ve ustaları gönderilmiştir¹³. Ayrıca, Kaşgar ordusunu eğitmek için, istihkam subayı Ali Kazım Bey, piyade subayı Mehmed Yusuf Bey, suvari zabiti Çerkez Yusuf Bey ve topçu zabıtı İsmail Hakkı Bey ile dört emekli subay, Enderun'dan Murat Efendi'nin başkanlığında gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁴ Yakub Bey'e ise, bazı hediyeler ile birlikte *Birinci rütbeden murassa Nişan-i Osmani* ve *Seyf*

ve Alem gönderilmiştir. Bu hediyeleri ve yardımları ihtiva eden bir *Nāme-i Hümayun* da Yakub Bey'e yazılmıştır.¹⁵

Osmanlı hükümetinin Kaşgar'a yaptığı yardımı götüren heyet, Süveys üzerinden rahat bir yolculuktan sonra Hindistan'ın Bombay şehrine ulaşmıştır¹⁶. Fakat heyet, Bombay'dan Kaşgar'a kadar olan yolculuğunda İngilizlerin çıkardığı engeller yüzünden çok eziyet çekmiştir¹⁷. Nihayet elçilik heyeti ile "*Name-i Hümayun*" Kaşgara ulaşmış¹⁸ ve Yakub Bey tarafından 100 pare top atışıyla selamlanmıştır Yakub Bey, hakimiyeti altında bulunan bütün memleketlerde hutbeleri Sultan Abdülaziz namına okutmağa ve sikkeleri de onun adına bastırmağa başlamıştır¹⁹. Daha önce "Atalık-Gazi" ve "Be-devlet" unvanını kullanmış olan Yakub Bey'e, Osmanlı Devleti tarafından verilen "Emir'lik ünvanının ilanında o sırada Kaşgara vasıl olmuş olan ikinci İngiliz elçilik heyeti de hazır bulunmuştur²⁰.

Kaşgar Emiri Yakub Bey (bundan sonra Han), Osmanlı Devleti'nin kendisine yaptığı yardıma ve iltifata teşekkür için 1292 Rebiülevvel (7 Nisan 1875)'inde İstanbul'a gönderdiği mektubunda hülasa olarak şöyle diyordu: "...Lütfedip Halifemizin göndermiş bulunduğu "*Name-i Hümayun*" 4 zabit, 1 murassa kılıç, birinci rütbede murrassa bir "*Nişan-ı Osmani*", bütün edavatıyla beraber 6 top, 1000 adet eski ve 200 adet yeni yapı tüfenk buraya ulaştı. Bunların gelmiş olması halkta büyük sevinç yaratmıştır. Hatta bunların gelişi halka 100 pare top atılarak müjdelenmiştir. Ben de, ömrüm oldukça Hilafet-penahilerine duacıyım. Vereceğiniz her türlü emri yerine getirmek için hazırım. Büyük ihsanlarınız Orta Asya İslam alemine yeni bir hayat vermiştir. Şimdi bütün müslümanlar yüzlerini sizlere çevirmiş bulunmaktadır. Herkes zat-ı alilerine tebaiyyet arzusu ile doludur. Ümid ederimki kısa bir zamanda bütün Orta Asya Darülhilafe ile bağlantı kurarlar ve bu suretle dünya din işlerinin en yüksek ve en temiz vazifesi olan İslam birliği ortaya çıkmış olur. Şu anda aciz bendeleri Devlet-i Aliyye'nin sancağını açmış, hutbeyi ve sikkeyi namınıza ortaya koymuş vaziyette size karşı vacip olan borcumu yerine getirmeye çalışıyorum. Askerin yetiştirilmesi ve eğitilmesi hususunda bütün gayreti sarf etmekteyim. İnşallah yakında büyük bir terrakki görülecektir..."²¹.

Kendisini halifeye bağlı bir *Emir* olarak ilan eden Yakub Han, İstanbul'dan gelen subayların da yardımıyla, büyük bir enerji ile ordusunu yetiştirmeye koyulmuştur. Yakub Han'ın bu hummalı çalışması kısa zamanda neticesini vermeye başlamıştır. Nitekim, Kaşgar ordusunun mükemmel eğitimini görmüş olan yabancı müşahitler, durumu takdir ve hayranlıkla raporlarında zikretmişlerdir²².

Diğer taraftan Yakub Han, ülkesinde siyasi istikrarı sağlamak için bazı tedbirler almaya başlamış, bunu temin umuduyla İstanbula yeni bir mektup yazan Yakub Han, Emirliğin ölünceye kadar kendisinde kalmasını ve vefatından sonra da en büyük reşid oğluna geçmesi için Padişah'ın müsadesini rica etmiştir.²³ Yakub Han'a verilen cevapta isteklerinin şu şartlar dahilinde kabul edildiği bildirilmiştir :

1-Kaşgar'da hutbe Halife adına kesintisiz olarak okunacak,

2-Para Halife adına basılacak,

3-Osmanlı Sancağı, herhangi bir değişiklik yapılmadan, orada da dalgalandırılacak. Bunlara ilaveten Hilafet makamı tarafından Kaşgar hükümetinde lüzumsuz yere komşuları ile niza çıkarıp nüfus ve toprak kaybına yol açılmaması ve memleketin her cihette barış ve refaha kavuşması için gerekli bütün iktisadi ve kültürel tedbirlerin alınması istenmiştir. Bunun, memleket dahilinde birliği, ilerlemeyi, sulh ve sükunu temin edeceği hatırlatılmıştır²⁴.

Bu tavsiyelerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıkları ile münasebetlerin ten edindiği tecrübeler ışığında Kaşgar Emirine karşı üstler iği sorumluluklarda daha dikkatli davranmaya çalışmıştır.

Ne var ki, ülkesinde istikrar ve terrakkiyi büyük ölçüde sağlamaya muvaffak olan Yakub Han, aynı başarıyı dış siyasetinde temin edememişti. Nitekim, Türkiye, İngiltere ve hatta Rusya ile normal münasebetler kurup geliştirmesine rağmen, aynı şeyi Çin ile bir türlü yapamamıştı. Bunun sebebi, Çin'in Doğu Türkistan üzerinde hakimiyet iddia etmesi idi.

Çin hükümeti, Kaşgar'ı kontrol etmek maksadıyla General Tso Tsung-tang'ı ülkenin kuzey batı askeri valiliğine tayin etmişti. General Tso, emrindeki 89.000 kişilik ordusuyla 1869 baharında Şansi ve 1873 sonbaharında da Kansu bölgelerinde Çin hakimiyetini tekrar kurmuştu²⁵. Fakat, Çin'den yiyecek gelmeyince, Tso, ileri hareketine devam edemedi. Tam bu sıralarda İli Vadisindeki sınır anlaşmazlığını halletmek için gelen bir Rus heyeti, Tso'un imdadına yetişti. Batı'da Osmanlı Devletine karşı bir harbe hazırlanan Rusya, Yakub Han'dan herhangi bir tehlike gelmemesi için General Tso'nun Kaşgar üzerine yürümesini kolaylaştırmak maksadıyla Albay Sosnovskiy başkanlığında bir heyet göndermişti. Güç durumunda olan Tso, Rus heyetini iyi bir şekilde ağırlıyarak İli vadisinde Ruslar lehine fedakarlıklar yapmış ve buna karşılık da Türkistan'daki Rus umumi valiliğinden ordusunun ihtiyaçlarını karşılayan malzeme ve yiyecek almaya muvaffak olmuştur (Haziran 1875). Bu olaydan altı ay sonra General Tso, hükümetinin Pekin'deki İngiliz bankalarından sağladığı kredi ile diğer ihtiyaçlarını gidirmiş ve Kaşgar üzerine yürümek için hazır hale gelmiştir²⁶. Bu arada, bütün bu olaylar olurken Rus, İngiliz ve Çin başkentlerinde Doğu Türkistan'ın geleceği ile ilgili büyük bir diplomatik faaliyet başlamış bulunuyordu.

Başlangıçtan beri Yakub Han'a karşı gayet dostane bir siyaset takip etmiş olan İngiliz Hükümeti, yaklaşan Çin işgali karşısında Kaşgar için fikir ayrılığına düşmüştü. Hindistandaki İngiliz valiliği, Yakub Han'ı daha fazla desteklemeye lüzum olmadığını; zira o cihetten kendilerine bir tehlikenin gelmeyeceğini savunurken, İngiliz

Hariciye vekaleti ve Yakub Han'ı ziyaret etmiş olan Sir David Forsyth, İngiltere'nin Pekin büyükelçisi Wade, Doğu Türkistan'ın desteklenmesini ve istiklalinin korunması tezini savunuyorlardı²⁷.

Bu tehlikeli gelişmeler üzerine Yakub Han, Osmanlı elçilik heyeti başkanı Murad Efendi'nin yanına Seyyid Yakub Han Töre'yi vererek, hem İstanbul'dan yeni silah ve askeri uzman talebinde bulunmak, hem de Osmanlı Devleti vasıtasıyla dış destek sağlamak için İstanbul'a gönderdi. İstanbula gelişinde Kaşgar elçisine yapılan tavsiye İngiltere'nin desteğini sağlamak ve Rusya ile de iyi münasebetler kurulması şeklinde idi²⁸. Bunun üzerine Seyyid Yakub Efendi, ülkesinin istiklalini muhafaza etmek için gerekli müttefikler bulmak ümidiyle İstanbul, Petersburg ve Londra arasında mekik dokurcasına koşturmaya başladı. Petersburg'ta Osmanlı sefirinin de yardımı ile ülkesinin dostane niyetlerini Çar hükümetine anlatan Seyyid Yakub, oradan Londraya geçerek İngilizlerin desteğini kazanmaya çalıştı. Londra'ya varışında gayet iyi karşılanan Kaşgar elçisi, bilhassa Yakub Han'ı sefir olarak iki defa ziyaret etmiş olan Forsyth'in ve o sıralar ülkesinde bulunan İngiltere'nin Çin sefiri Wade'in desteğini görmüştür. Fakat, Hindistan ve Uak Doğu İşleriyle Görevli Vekaletin (Ministry of India) şiddetli muhalefeti yüzünden, İngiliz hariciyesi de fikir değiştirdi. Forsyth ile Wade'in Kaşgar'ı desteklemeleri tessirli olamamıştır. Bunun üzerine Forsyth ile Wade, Hariciye Vekili Lord Derby'yi ikna ederek, kendilerinin Kaşgar ile Çin arasında arabuluculuk yapmasını sağlamışlardır. Bu iki İngiliz diplomatının gayretleri ile Seyyid Yakub Efendi, Çin'in Londra Sefiri Kuo ile bir kaç defa görüşmüş ise de, Çin elçisine hükümetinin taviz vermemesi hususundaki direktifi yüzünden bir netice elde edememiştir.²⁹ Wade'in Pekin'e dönmesinde sonra İngilizler, Çin başkentinde Kaşgar ile Çin arasında bir sulh te'minine çalışmışlar ise de, Çin Başbakanı, "Sulh görüşmeleri ancak General Tso vasıtasıyla olabilir" diyerek bu teşebbüsün de neticesiz bırakmıştır³⁰.

Bu arada son hazırlıklarını tamamlayan General Tso, 1876 sonbaharında ileri harekate başlayarak, 5 Ekim'de Ürumçi'yi ve 6 Kasım'da da Manas'ı aldı, ve Doğu Türkistan topraklarına fiilen girdi. Hızla ilerliyen Çin kuvvetlerini durdurmak maksadıyla Yakub Han, sınır bölgesindeki stratejik önemi büyük olan Turfan, Tahtasun (Tohsun) ve Divancı (Davançin) kalelerine yeni kuvvetler sevketti. Kumandanlarından Hakim Han Töre'yi Turfan'a ve kendi küçük oğlu Hak-kulu Bey'ini de Tahtasun'a tayin ederek, kendisi ana kuvvetlerin başında Koralaya ilerledi.³¹ 1876-77 kışı, kaçınılmaz hale gelen bu harbi bir müddet ertelediyse de, savaş 1877 baharında Çin kuvvetlerin ani hareketlerle 18 Nisan'da Divancı'yı ve 16 Mayıs'ta da Turfan'ın işgaliyle fiilen başladı.³² Güvendiği kumandanı Hakim Han Töre ile oğlunun Çin kuvvetleri karşısında tutunamamaları, Yakub Han'ın son derece üzümüştür. İnatçı müstevliyle bizzat hesaplaşmak için esas kuvvetlerin başında ilerlemeye hazırlanırken aniden rahatsızlanan Yakub Han, birkaç saat sonra beklenmedik bir şekilde vefat etmiştir.

Yakub Han'ın, Doğu Türkistan'da bizzat, büyük kahramanlığı ve enerjisiyle kurduğu, Türk ve İngiliz yardımıyla geliştirdiği Kaşgar Devleti, onun ölümü ile tam bir keşmekeş içine düşmüştür. Hak-Kulu, Hakim Han Töre'yi Koralla valisi tayin ettikten sonra babasının naşını Kaşgar'a götürürken Kardeşi Beg-kulu tarafından Aksu yakınlarında pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Beg-Kulu kendisini Kaşgar hakimi ilan etmesine rağmen, Hoten valisi Niyaz Beg'in istiklalini ilan etmesine mani olamamıştır. Böylece, Kaşgar'da dramatik bir iç harb başlamış oluyordu. Beg-Kulu, büyük mücadeleler ve kayıplardan sonra, önce kardeşinin öldürülmesinden dolayı kendisine karşı isyan eden Hakim Han Töre'yi ve sonra da Niyaz Beg'i mağlup edip memleketi parçalamaktan kurtardı ise de, Çin işgal kuvvetlerine karşı koyacak gücü de kalmadı.³³

Beg-Kulu, iç harbi bitirir bitirmez Hindistan İngiliz Valiliğinden acilen maddi-manevi yardım ve Çinlilerle sulh yapabilmesi için arabuluculuk yapmaları ricasında bulundu. Ancak, hiç kimseden bir cevap alamadı.³⁴ Bu ise, Beg-Kulu'yu büyük bir ümitsizliğe düşürdü.

Çin kuvvetleri ilerledikçe ümitsizliği artan Beg-Kulu, nihayet Kaşgarı müdafaa eden kuvvetlerinin de dağılması üzerine, çaresizlik içinde memleketini terk ederek Ruslara sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Karşılarında rakip kalmayan Çin kuvvetleri ise, 16 Aralık 1877'de Kaşgar'ı kolayca zapt etti. 16 Mart 1878'de "Peking Gazette", bütün Doğu Türkistan'ın işgal edilerek Çin hakimiyetine sokulduğunu ilan etti.³⁵

Doğu Türkistan Türklerinin, Yakub Han önderliğinde binbir güçlüklerle kurdukları Kaşgar Devleti'nin, Yakub Han'ın ölümünden sonra çıkan anlamsız bir iç harb sonunda parçalanması ve müdafaa edilmeksizin Çin kontrolüne geçmesi herkesi olduğu gibi Çinlileri dahi şaşırtmış idi. Bilahire İstanbula gelen Yakub Han'ın emektar elçisi Seyyid Yakub Han Töre, bir takrir ile Sultan Abdülhamid'e müracaat ederek, Kaşgar devleti'nin Osmanlı idaresine tabi bir ülke olduğunu ve Çin istilasının protesto edilmesini veya Çin hükümetine başvurarak Çin kuvvetlerinin geri çekilmesi için tavvasutlarını rica etmiştir.³⁶ Fakat "93" Harbi'nde, yani 1877-78 Harbinde, Ruslara yenilen Osmanlı Devleti, perişan bir durumda olduğu için Kaşgar elçisinin ricalarına müspet bir cevap verememiştir. Bu hadiseden sonra, Osmanlı devleti ile Doğu Türkistan arasındaki münasebetlerin oldukça zayıfladığını ve bir müddet sonra da kesildiğini görmekteyiz.

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI

Millet Caddesi No.26/3 Aksaray, İstanbul
Telefon:524 41 21

**I. MİLLETLERARASI
DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR ve TARİH SEMİNERİ
(6-8 Nisan 1988)
Atatürk Kültür Merkezi, Taksim
İstanbul**

1930 - 1940 YILLARI ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA DURUM

SUNAN

**Doç. Dr. Ahmet Rıza Bekin
Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Sinoloji Anabilim Dalı Başkanı.**

Doğu Türkistan'ın 1930-1940 yılları arasındaki genel durumuna geçmeden önce, bu 10 yıllık dönemin siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri yapısına büyük etkileri olan 1931-1934 yılları arasında meydana gelen ayaklanmadan söz etmek yerinde olacaktır. Önce bu ayaklanmanın nedenleri, gelişmesi, sonucu ve etkileri konusunda bir değerlendirme yapalım. Böylece konumuzun özünü teşkil eden 1930-1940 yılları arasındaki olaylar çok daha iyi yorumlanabilir.

1930'lu yılların başlarında meydana gelen bu ayaklanma, Kumul halkının askeri baskılara karşı direnmesi şeklinde başlamış ve hızla tüm Doğu Türkistan'a yayılmıştır. Kumuy'da başlayan bu ayaklanmanın özel nedenlerine daha sonra ayrıntılı olarak değineceğiz. Önce Kumuy'da başlayan bu ayaklanmanın nasıl bu kadar çabuk tüm Doğu Türkistan'a yayıldığına nedenlerine bir göz atalım. Temelde dört neden görürüz. Bu nedenlere bakarak, 1930'lu yılların başlarında Doğu Türkistan'da ki durumu anlamak mümkündür.

Birinci neden, Çinlilerle (Hanlarla) Uygur Halkı arasındaki düşmanlık duygularıdır.

Doğu Türkistan, bir Çin eyaleti olduktan sonra buraya Çinli yöneticiler gönderilmiştir. Bu yöneticiler yöre halkından maksız yere vergi almışlar ve halka kan kusturmuşlardır. Rüşvet almak yaygınlaşmıştır. Askerler ise tam anlamıyla

başı boş bırakılmış, adeta halka eziyet etmeleri teşvik edilmiştir. Çinli askerler yöre halkına her türlü işkenceyi yapmışlar, onları soymuşlar ve olmadık rezaletleri çıkarmışlardır. Bütün bu olaylar karşısında suskun kalan Doğu Türkistan halkı, Çinlilere karşı büyük bir kin beslemeye başlamıştır.(1)

Yang Tsen-hsin'in Doğu Türkistan eyalet valisi olduğu 1912-1928 yılları arasında yöre halkı bir nefes alabilmiştir. Yang Tsen-hsin adaletli bir yönetim göstermiş, kendinden önce her yere yayılan yolsuzlukları, zulmü, ahlaksızlıkları, rüşveti ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Ancak, onun tüm gayretlerine rağmen, çok önceleri tohumları atılan, Uygurlar ile Çinliler arasındaki düşmanlık sona ermemiştir.

Chin Shu-Jen'in Doğu Türkistan valisi olduğu 1928-1932 yılları arasında ise, Yang Tsen-hsin'in kurmaya çalıştığı düzen tamamen yıkılmıştır. Beş yıl süren Chin Shu-jen dönemi uygur halkı için kâbus olmuştur. Hırsızlık, ahlaksızlık, başı bozukluk, rüşvet, adaletsizlik iyice yayılmıştır. Uygur halkı canından bezmiştir Ayaklanmanın ilk tohumları atılmaya başlamıştır.

İkinci neden ise; siyasidir. Chin Shu-jen'in döneminde, yetersiz, ahlaksız ve çıkarıcı kimseler yönetimde önemli yerlere yerleştirilerek, yöre halkı tamamen onların insafına bırakılmıştır

Chin Shu-jen, yetkilerini kendi çıkarları için kullanmakta hiç sakınca görmemiştir. Devletin resmi bir kuruluşu gibi (kendine ait) bir şirket kurmuş ve işlerini burudun rahatlıkla idare

re etmiştir. Burada vereceğimiz küçük bir örnek bile, Chin Shu-jen'in izlediği yolu anlatmaya yetecektir sanırım:

Hsin Chiang eyaletinin en önemli ihraç malı kuzu derisiydi. Yöre halkının temel geçim kaynağı buna bağlıydı. Tek bir kuzu derisinin o zamanki ihraç fiyatı 3 gümüş liraydı. Chin Shu-jen, devletinin adına fiyatları 20-30 gümüş kuruş olarak belirlendi. Halk ürettiği kuzu derisini kendisi satmıyor, ihraç edemiyordu. Ancak Chin Shu-jen'in kurmuş olduğu (sözde) devletin resmi şirketine satmak zorundaydılar. Ürettiği deriyi satmak istemeyenlerin, saklayanların ellerindeki derilere de el konuluyordu. Bundan başka Chin Shu-jen, halkın elindeki gümüşleri alabilmek için kağıt para bastırdı. Bu kağıt paraların değeri, "1 liang gümüşe" eşitti. Chin Shu-jen, halkın ilgisini çekebilmek için, "2 liang gümüş" değerindeki kağıt parayı 1 liang gümüş karşılığında vermeye başladı. Bu alışverişten kârlı çıktığını sanan halk elindeki gümüşleri kağıt parayla değiştirme yoluna gitti.

Sürekli para basımı sonucu, kağıt para değerini yitirdi. Halkın alım gücü düştü, panalılık başladı. Elleriindeki kağıt paralar değersiz kalan halk yoksullaştı. Chin Shu-jen ise, biriktirdiği gümüşlerle çok zengin oldu.

Üçüncü neden, Tung Kan'ların etkisidir. Uygurlar barışçı ve uysal insanlardır. Çin tarihine genel bir bakış atacak olursak, Ch'ing döneminden itibaren meydana gelen ayaklanmaların arkasında hep Tung Kan'ları görürüz. Uygurlar ise bazı nedenlerden dolayı bu tür ayaklanmalara sonradan katılmışlar-

dır. Katılmalarının asıl nedenide, Çinlilere karşı besledikleri kindir. Ama hiçbir zaman ayaklanmayı düşünmemişler ve buna yeltenmemişlerdir.

Şunu belirtmekte yarar görmekteyim: Eğer Kansu eyaletinden gelen ve bir Tung Kan olan Ma Chung-ying ortaya çıkmasaydı, bu ayaklanma bütün bir Nsin Chiang'a yayılmayacak, bölgesel bir ayaklanma olarak kalacaktı. Bu konuda Ma Chung-ying'in katkısı büyük olmuştur.

Uygurların ayaklanmalarından önce, Kansu'da Çinliler ile Uygurlar arasında sürekli bir çatışma devam etmekteydi. Birbirlerine karşılıklı olarak katliamlar düzenlemekteydiler. Bu çatışmalarda yaklaşık 200.000 insan ölmüştü. İşte bu olaylar, Uygurların ayaklanmalarında etkili olduğu gibi, hızla yayılmasında da çok etkili olmuştur.

Dördüncü neden; askerîdir. Doğu Türkistan bölgesinde görev yapan askerler disiplinden uzak bir serseri sürüsü gibiydi. Halka yapmadıkları kötülük kalmadı. Dolayısıyla yöre halkının dayanacak gücünde kalmamıştı.

KUMUL HALKININ AYAKLANMALARININ NEDENİ:

1930 yılı kışında Uygur lideri öldü. Yerine oğlu Nezir lider oldu. Chin Shu-jen bu fırsattan yararlanarak, Uygurların yerel yönetim sistemini değiştirmek istedi. Kumul bölgesini Hami, Yi He, Yi Wu diye üç vilayete ayırdı. Uygurların yeni lideri Nezir'i de Mu Lei vilayetine vali tayin etti. Bütün bu olanlar

Uygurların hiç hoşuna gitmedi.

Uygurlardaki, babadan oğula geçen liderlik sistemini değiştirmek isteyen Chin Shu-jen, Nezir'i Ma Lei'e vali tayin ettikten sonra, Uygur lider ailesinin topraklarını dağıtım işine başladı. Eskiden çiftlikle uğraşan Uygurlar eğer çiftçiliğe devam etmek istiyorlarsa, kendilerine bir belge veriliyordu. Eskiden beri ekip biçtikleri topraklarda tarım yapmaya devam ediyorlardı. Belgeyi aldıkları günden geçerli olmak üzere vergi ödemek zorundaydılar. Çiftçilik yapmak istemeyen Uygurların toprakları Çinlilere dağıtılıyordu. Çinliler ise üç yıl süreyle vergiden muaftılar.

Uygurlar bu uygulamalardan memnun degillerdi. Ama hiç sesleri çıkmıyordu. Kısa bir süre sonra meydana gelen bir olay da Uygurlara daha çok yaradı. Kan-Su eyaletinde bir doğal afet meydana gelmişti. Buradan kaçan 80 kadar Çinli mülteci Kumul'a geldi. Chin Shu-jen Kan-Su'dan kaçıp gelen bu hemşerilerini yerleştirmek için, Yi He valisine emir verdi. Bunun üzerine, Yi He'deki Uygurların büyük emekler harçayarak ekime hazırladıkları tarlaları ellerinden alınarak Çinli mültecilere verildi. Hazır ekili topraklara yerleşen bu Çinliler 3 yıl süreyle vergide veremeyeceklerdi. Buna karşılık toprakları zorla ellerinden alınan halka, henüz ekime müsait olmayan topraklarverildi. Bundan dolayı halkın Çinliere karşı olan nefreti dahada arttı.

Chin Shu-jen Kumul bölgesini üç vilayete böldükten sonra meydana gelebilecek bir ayaklanmayı önlemek üzere bölgeye Liu Hsi-tsenkomutasında bir birlik yerleştirdi. Bu yeni kurulan vilayetlerin çevresinde karargâh kuran bu askerler disiplinden yoksundular. Eşkiya gibi yol kesip haraç alıyorlar, köyleri basıp haraç alıyorlardı ve zorbalık yapıyorlardı. Halk bu askerlerden yılmıştı.

Kumul halkının bir geleneği vardı. Her yıl iki kez degirmene gidilirdi. İlbaharda öğütülen un son baharda, Sonbaharda öğütülen un ise gelecek ilkbaharda tüketilirdi.

Birgün Dorga (yerel yönetici) Salih, 24 hektolitre bugdayı develerle degirmene gönderdi. Adamları degirmenden dönerken askerler tarafından yolları kesildi. Degirmenden gelen unu, kaçak olarak Dış Mogolistan'a götürdüklerinden şüphelendiklerini söyleyerek una ve un taşıyan 32 tane deveye el koydular. İnsanları da yakalayıp karargâhlarına götürdüler. Liu Hsi-tsen, Salih'i yanına çağırarak onu sorguya çeker ve el koyduğu un ve develerden başka 3.000 Liang (kâğıt para), 20 hektolitre yiyecek, 40.000 kg. ot, 40.400kg. yakacak odun ödeme cezası verir. Salih bu kadar cezayı ödeyemediği için hapse atılır.

Yolbars adıyla anılan (asıl adı Ahmet) muhafız bölüğünün komutanlığını yapan Hoca Niyaz araya girer, kefil olurlar, 2 ay hapis yatan Salih'i hapisten kurtarırlar. Salih'i hapisten kurtardıktan sonra da cezayı ödeyebilmek için çalışmaya başlarlar.

Bu arada, Kumul'un doğusundaki Hsiao Pu kasabasında görevli bir Çinli gümrük müdürü, Dorga (yerel yönetici) Abdül'ün kızına evlenmek için talip olur. Bu kızda Yolbars'ın oğlunun sözlüsüdür. Gümrük müdürünün istediğini duyan Abdül çok korkar ve Yolbars'a gider. Olayı tartışırlar. Sonunda ayaklanmaya karar verirler. Haksız yere cezaya uğrayan Salih'de ayaklanmaya katılmaya karar verir. Ayaklanmanın tarihini 4 Nisan 1931 olarak tespit ederler. Ancak Çinli gümrük müdürü evlenme işinde acele eder. Baskı yapmaya başlar. Bunun üzerine Abdül söz vermiş gibi yapar. Evlenmenin gerçekleşeceği gece (Şubat ayı sonlarında) ayaklanma başlatırlar. Salih, Liu Hsi-tsen tarafından cezayı tahsil etmeye gelen üç adamı öldürür, ayaklanmaya fiilen katılmış olur. Çevredeki tüm köyler ayaklanmaya katılırlar ve kendilerine kan kusturan askerlerin hepsini öldürürler.

Ağabeyi, Chin Shu-jen tarafından öldürtülen kazak lideri Arif'te intikam için ayaklanmaya katılır. Böylece savaşmakta usta olan Kazaklarında katılmasıyla Uygurlar iyice güçlenmiş olur .

AYAKLANMANIN GELİŞMESİ:

Ayaklanan halk gerek silah gerekse sayıca Doğu Türkistan'da bulunan Çinli askerlerden zayıf bulunmaktaydılar. Ancak yörenin dağlık olması, cesaretle olmaları ve savaşmasını bilmeleri nedeniyle ayaklananlar sürekli olarak Çinli askerleri yenilgiye uğratmaktaydı. Böylece ayaklananlar Çinlilerden elde ettikleri silahlarla daha da güçlendiler.

Ayaklanmanın lideri Hoca Niyaz Hacı güçlerinin az olduğunu düşünerek, Kan Su'daki Tung Kan Ma Chung-ying'i yardıma çağırdı. 1931 yılının Ağustosunda Hoca Niyaz ve Yolbars, Ma Chung-ying ile görüş ayrılığına düştüler. Ma Chung-ying Doğu Türkistan'dan ayrılarak KanSuya döndü.

Hoca Niyaz ile Yolbars Shan Shan'a ele geçirdiler. Bunu gören Chin Shu-jen, kendi askerleriyle bu ayaklanmayı bastırmayacağını anladı. 2.000 dolayında Beyaz Rustan paralı askerler ordusu kurdu. 15 Aralık 1931 tarihinde, paralı askerlerden kurulu ordu Shan Shan'a saldırdı. Shan Shan'a girmeyi başaran bu ordu, onbinlerce kişiyikattettiler. Halk dağlara kaçtı. Açlıktan ve soğuktan kaç kişinin öldüğünü tahmin etmek bile mümkün değildi. Yapılan katliamlar arttıkça halkın kını daha da arttı. Ayaklanma daha çok yayıldı.

1932 yılının Şubat ayında Turfan halkıda ayaklanmaya katıldı. Ve Turfan yöresi ayaklanmalarının kontrolüne geçti. Daha sonra hükümet merkezi Ürimçi'ya karşı saldırdılar. Kenti sardılar. Bu sırada Doğu Türkistan'ın güney bölgeleri de ayaklanmaya katılmışlardı. Ti Hua'nın kuzey batısındaki Ch'ang Chi, Hu T'u Pi, Shui Lai, Shan kentlerinde de ayaklanmalar başladı. Hükümet kuvvetleri bu ayaklanmaları bastırarak güçte değildi. Bunun üzerine hükümet, Cheng Hsi, Ha Mi, Shan Shan, Turfan, Ta Pan gibi kentleri kaderine terketti.

Ha Mi'de başlayan ayaklanma, hükümet merkezi Ti Hua'nın sarılmasıyla yeni bir boyut kazanmış oldu. Bunun sonucuda hü-

kümet merkezinde iktidar değişikliği oldu. İktidar değişikliğine yol açan nedenlere kısaca değinelim:

Ayaklanmanın Tüm Hsin Chiang'a yayılmasından sonra, Çinli halk Ti Hua'ya sığınmıştı. Böylece Ti Hua'nın nüfusu hızla artmış, yiyecek sıkıntısı başgöstermeye başlamıştır. Hergün açlıktan insanlar ölürken Chin Shu-jen'in erkek kardeşi Chin Shu-hsin zorbalıkla yiyecek topluyor ve bunları çok yüksek fiyatlara satıyordu. Bunu gören kent halkı bu durumdan memnun değildi.

Paralı askerlerin komutanı Antonov, ücretlerini almak üzere Chin Shu-jen'le görüştüğünde, ağır hakaretlere uğradı. Bu olaya çok kızdı ve Chin Shu-jen'i iktidardan düşürmeyi düşündü. Chin Shu-jen'in emrinde çalışan yüksek mevkideki pek çok kişi de Chin Shu-jen'in uygulamalarından memnun değildi. Ayrıca müslüman halkın ona karşı büyük bir kin beslediklerini, eğer Chin Shu-jen'i saf dışı ederlerse, müslümanların yatışılabileceğini düşündüler.

Bütün bu gelişmelerin sonucunda, Chin Shu-jen kale duvarından sarkıtığı bir iple kentten kaçtı. 14 Nisan 1932 tarihinde yeni hükümet kuruldu. Ti Hua'nın eski Milli Eğitim Müdürü Liu Wen-lung, geçici olarak vali tayin edildi. Çin ordusunun genel komutanı Shen Shih-ts'ai geçici olarak en yüksek askeri komutan oldu. Böylece yeni kurulan hükümette, askeri ve sivil işler birbirinden ayrılmış oldu.

Ürimçi halkı, yeni kurulan hükümeti eğlencelerle kutladılar. Çeşitli halkların liderleri toplandılar. Shen Shih-ts'ai'a askeri alanda tam yetki verdiler. Buna göre Shen Shih-ts'ai, kenti kuşatmada tutulan müslümanlarla görüşmek, onlarla barış yapmak ya da savaş konusunda karar verecekti.

12 Nisan 1932 tarihinde Ti Hua kentinde iktidar değişikliği olurken, Ma Chung-ying de tekrar Hsin Chiang'a geldi. Ma Cuhung-ying ile Shen Shih-ts'ai Tzu Ni Chuan kaynağında savaştılar. Ma Chung-ying kayoetti ve Turfan'a çekildi. Turfan'da bulunan Hoca Niyaz'ı buradan kovdu. Hoca Niyaz'da Hsin Chiang'ın güneyine çekildi. Ve 1933 yılında K'e Shih kentini işgal eden Timur ve Emir ile birlikte Kağgar'da Dogu Türkistan Cumhuriyetini kurdular. Amaçları "Dogu Türkistan İslâm Devleti kurmaktı.

Hoca Niyaz bu yeni hükümetin Cumhurbaşkanı, Sabit Damolla ise Başbakan oldu. Bu hükümetin içinde fikir ayrılıkları bulunmaktaydı. Hoca Niyaz Aksu'da oturmaktaydı. Ma Chung-ying'in Güney Hsin Chiahg'a gelmesini önlemekle görevliydi. Siyasal işlere ise Sabit bakmaktaydı. Emir ise He T'ien denilen yerde "He T'ien Devleti adında bağımsız bir devlet kurmuş ve onlarla ilişkisini kesmiştir.

Ma Chung-ying, 10.000 kişilik ordusu ile birlikte Turfan ve Shan Shan'da ikâmet etmekteydi. Aynı zamanda T'ien Shan güney-kuzey yolunu kontrol eden Ta Pan kentini elinde bulundurmaktaydı.

20 Eylül 1933 tarihinde Shen Shih-ts'ai'in ordusu Ma Chung-ying'e karşı saldırıya geçer. 1934 yılının Ocak ayının sonunda Ma Chung-ying'in ordusu yenildi. 3.000'den fazla askeri öldü. Mart aylarının sonlarında , Ma Chung-ying'in ordusu güney Hsin Chiang'a girerek, K'e Shih kentini işgal ettiler. Ve "Güney Hsin Chiang Hükümeti"ni yıkarak, Bay ch'u kentinin kontrolünü ellerine geçirdiler. Shen Shih-ts'ai Hoca Hiyaz'a çağrıda bulundu ve birlikte Ma Chung-ying'e karşı saldırıya geçtiler. Aynı yılın Nisan ayında, Hsin Chiang hükümet kuvvetlerinden 500-600 kişi paralı askerlerden 500-600 kişi Mogollar-dan 1.00 kişi ve Hoca Niyaz'ın 10.000'den fazla askeri birleşerek Aksu'dan Bay kasabasına saldırdılar. Bu saldırıda üç tane de uçak bombardıman yaparak onları havadan destekliyordu. Ma Chung-ying çok ağır kayıplar verdi. Bay kasabası komutanı 2.000 kişi ile birlikte teslim oldu. Neticede Haziran 1934 tarihinde Ma Chung-ying Rusya'ya kaçtı. Böylece Doğu Türkistan-ın Güneyi Çin hükümetinin kontrolüne geçmiş oldu. Hoca Niyaz Hacı, Ürimçi'de genel vali yardımcısı oldu.

SONUÇ :

Kumul'da başlayan ayaklanma kuzeyde Turfan'dan Altay dağlarına kadar, güneyde Kaşgar ve Hotan'a kadar yayılmış ol-Doğu Türkistan'daki hükümet merkezi Ürüncü iki kez kuşatılmış Chin Shu-jen yönetiminden uzaklaştırılmış ve yeni bir hükümet kurulmuştur.

Shen Shih-ts'ai bu yeni hükümetin askeri işlerini üstlenmiş ve bir yıldan fazla süren savaşlar sonucunda Ma Chung-ying yenilmiş ve Doğu Türkistan'daki ayaklanma bastırılmış ve huzur nispeten sağlanmıştır.

1931 yılının Şubat ayında Kumul'da başlayan ayaklanma, 1934 yılının Haziranında Kaşgar'ın düşmesiyle sona ermiştir. Toplam üç yıl, dört ay süren bu ayaklanma sırasında 100.000'den fazla insan ölmüştür. En önemlisi Türkistan'ın ekonomisi ve sosyal düzeni bozulmuştur. Ayaklanma süresince Doğu Türkistan'ın Çin'in iç bölgeleriyle, Afganistan ve İran ile olan ticari ilişkileri bozulmuş, bundan Ruslar çok iyi yararlanmışlardır. Kültür, ekonomi, askeri alanlarda Doğu Türkistan'da Ruslar etkili olmaya başlamıştır.

Doç. Dr. Annet Rıza Bekin

Ankara Üniversitesi

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Sinoloji Anabilim Dalı

Bölüm Başkanı

- 1-) An-Ning, Hsin-chiang-nei-mo (Sinkiang'ın iç durumu), Singapor, 1952.
- 2-) Chang-Ta-Chün, Hsin-chiang-shih (Sinkiang Tarihi), Taipei, 1963.
- 3-) Chang-Ta-Chün, Ssu-shih-nien-tung-luan-hsin-chiang (Sinkiang'daki 40 senelik karışıklıklar), Taipei, 1963
- 4-) Tseng Wen-wu, chung kou ching ying Hsi yü-shih: Çin'in Doğu Türkistan'da gösterdiği çabalar. Shanghai, 1963. s. 547.
- 5-) Fu-Tung-siang, Chung-kou-hui-chiao-shih (Çin'in İslâm Tarihi), Tai-wang-shang-wu-ying-shu-kuang, Taipei, 1940.
- 6-) Hsin-chiang-she-hui-k'e Hsüeh-wang-miang-zhu-yen-diu-so, Hsin-chiang-cian-shih (Sinkiang'ın kısa tarihi), Hsin-chiang 1979.
- 7-) Wai-chiao-pu-pien, Su-lien-tui-hsin-chiang-chih-ching -chi ch'inlüeh (Çin'in Doğu Türkistan'daki hakimiyeti) Taipei, 1940.
- 8-) Tu Chung-yuan, Sheng Shih-ts'ai ve Yeni Sinkiang, Hankow, 1938
- 9-) Sven Hedin, "Mami or Kumul". Journal of the Central Asian Society. London, 1929. Vol. XVI.
- 10-) Sa Kung-Liao, "Sinkiang üzerine konuşmalar", Wen Tsia kitabı içinde. Shanghai, 1964.
- 11-) Chen Chi-ying, Sinkiang'a Kuşbakışı. Chunking, 1941.
- 12-) Forbes, Andrew D.W. "Warlords and the Muslims in Chinese Central Asia: A Political history of Republican Sinkiang 1911-1949. Cambridge University Press, 1986, s: 48-62.
- 13-) Owen Lattimore. Pivot of Asia. Boston, 1950. s: 67-77,

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI

Millet Caddesi No.26/3 Aksaray, İstanbul

Telefon: 524 41 21

I. MİLLETLERARASI

DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR ve TARİH SEMİNERİ

(6-8 Nisan 1988)

Atatürk Kültür Merkezi, Taksim

İstanbul.

UYGUR NASTURİ HİSTİYANLIĞI HAKKINDA DÜŞÜNCELER

SUNAN

PROF. DR. MEHLİKA A. KAŞGARLI

BİLDİRİ :

Uygur Nasturî Hristiyanlığı hakkında düşünceler:

Türkistan sözcüğü, Türklerin ülkesi, vatanları anlamına gelir.

Türklerin ülkesini, vatanlarını simgeleyen bu geniş coğrafi yöre, orta ve kuzey Asya'nın 35° ilâ 50° enleminde bulunur. Devâsa dağlar, erişilmez yüksek ovalarla çevrili bir havza görünümünü arzeder.

Türkistan terimi Bizans literatürüne "Turkia" olarak geçmiştir.

Fragmenta Historici graeci Minorum res'den (1) öğrendiğimize göre, Menandro Protector, theophanos gibi yazarlar Türklerin yaşadıkları yöreyi Turkiya olarak zikretmektedirler.

Batı Türkleri kaganlarından "Chaganus Magnus despota Septem gentium et Septem mundi climatum" olarak söz eden Theophylacte Simocatta da Türkistanı Turchia olarak adlandırır.

Marco Polo Seyahatnâmesinde (2) ise, Anadolu Turcomania, Türkistan ise "Gran Turchia" terimleriyle zikredilir.

Yörenin coğrafi özellikleri yüzyıllar boyunca Asya'nın doğusu, Hindistan, İran ve Avrupa arasında bir birleşim noktası durumunda olmasını sağlamıştır.

---

(1) Müller IV. S.228

(2) Marco Polo : Le devisement du monde.

Milâttan 1000 yıl önce başlıca kervan yolu Türkistan'dan geçerek ünlü "İpek Yolu" kervanları Roma İmparatorluğuna ve dolayısıyla Batıya, İpek kumaşlar, işlemeli desenli tekstil ürünleri, işlenmiş kıymetli taşlar, zarif kokular, inciler ve baharat getiriyor. Aynı yoldan, aksi istikamette cam, metal kesilmiş kristal gibi eşyaları Türkistan'a taşıyordu.

İpek Yolu kervanları doğal olarak yalnız ticaret ürünleri sevketmedi. Aynı zamanda çeşitli kültür faktörleri, bu dünyadan ötekine geçiyordu.

Güzergâh boyunca Elçiler, tacirler, misyonerler özellikle nasturî Hristiyan misyoner rahipler Orta Doğudan Maverannehir'den bugün Sovyetlerin Semirekia dedikleri aslında Türk ülkesi olan Yitisu yöresine ulaşarak, daha sonra Çin'e geçiyordu.

İslâm kaynaklarının naklettiğine göre (1) Doğu Türkistan'da birçok Hristiyan kilisesi bulunduğu gibi Işık Köl dolaylarında dahi Hristiyan mabetlerine rastlanıyordu. 742 tarihinde Yitisu'da T'U.Chüeh (t'ou.kiue) Hükümdarlığı diğer Türk toplumlarının saldırılarıyla çöktü. Hakimiyet Uygurlarla, Karluklara geçti.

840 yılında Kırgızlar Uygurların hakimiyetine son verirler. Bu saldırıda yenilgiye uğrayan Uygur Türkleri Yitisu'nun en doğusuna Kansu dolaylarına yerleştiler. IX. yüzyıldanberi yerleşmiş oldukları bu topraklarda iki politik kuruluş oluşturdular. Bunların en önemlisi Başkenti Beşbâlik olup, bugünkü Urumçinin yakınında, Thienshan'ın kuzeyinde olanıdır. Bu Uygur Devleti XIII. yüzyılda Moğol istilasına kadar yaşamıştır. Tarımın kuzeyinden ve güneyinden İpek yolunun iki kolu geçiyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi çeşitli ticaret ürününün yanı sıra kültür akımları da karşılıklı Doğudan Batıya, Batıdan Doğuya bu yolla erişebilmiştir.

---

(1) Minorsky ABU - Dulaf's second Risala II Kahire 1955.

Bu sürede Uygur medeniyeti hayret verici bir gelişme göstermiştir. 762 yılında resmî din olarak manikeizmi kabul etmişlerdi. Savaş fikri, savaş kuralları yerini inanç düşüncelerine bıraktı. Kara-Balgasun yazıtında belirtildiği gibi:

"Bu ülke ki evvelce kan kokuları, vahşi töreleriyle ünlüydü... Bu ülke artık sebze yetiştirilen bir topraktır. Kişilerin öldürüldüğü bu ülkede artık iyilik yapmak öğretiliyor." (1)

Yerleştikleri yörenin yerli Budist törelerine saygı göstermişler hatta plastik san'atlarda budist kültüründen esinlenmekle kalmamış, bu yüksek kültür mirasını en mükemmel bir şekilde devam ettirmişlerdir.

Budizm, manikeizm ile birlikte, semavî dinler ve bunların arasında Nas-turî Hristiyanlığı, Uygurlara erişmiş, gelişmiş ve örgütlenmiştir.

Hristiyanlık tarihinde Doğu Hristiyanlığı VI. yüzyılda belirir. Bu tari-kat ve mezhepler, evrensel nitelikte olduğunu iddia eden Vatikan Katolik Apos-tolik, Romen Kiliseâi ile Bizans Ortodoksisine karşı çıkmışlardır.

VI. yüzyıla kadar Hristiyan Klisesi birlik arzeder. Batı ve Doğu Roma İmparatorluğunda, Hristiyanlık İmparatorluğun idarî taksimatı üzerine örgütlen-miştir. Şöyle ki: Batı Roma İmparatorluğu başkenti Roma'da "URBS", Roma Patrik-liği bulunmaktaydı. Doğu Roma İmparatorluğunda Antakya, İskenderiye, Kudüs ve İstanbul Patriklikleri mevcuttu.

İstanbul Patrikliği diğer Patrikliklerden daha sonra kurulmuş olmasına rağmen İstanbul'un İmparatorluğun ikinci başkenti olması nedeniyle Roma Pat-rikliliğinden bazı haklar ve imtiyazlar elde etmiştir.

VI. yüzyıldan itibaren doğuda klisenin çeşitli heretik eğilimler içinde bulunması keyfiyeti yüzyıl kadar süren teolojik tartışmalar sonucu olmuştur.

(1) Chavannes et Pelliot un Traite' manichee'n retrouv  en Chine.

Journal Asiatique XI.I. 1913 ayrı baskı.

✓ Bu tartışma hatta çatışmaların kökeni Hz.İsa'nın Peder, Oğul ve Kutsal Ruh dolayısıyla kişiliğinde simgelediği üç tabiattan kaynaklanır (Teslis). Hz.İsa'nın üç tabiatı konusunda Doğu Hristiyanlığın Batı Roma Klisesi ve Bizans Ortodoksisinden daha gerçekçi daha güven verici niteliktedir.

385 tarihinde yapılan İznik Konsili (Nicee) gerçek Tanrı ve gerçek İnsan olarak Hz.İsa'yı Pederden olan ve Meryem'den doğan tek oğul olarak nitelmiştir. Bu bakımdan Hz.Meryem'i Theotokos yani "Tanrı'nın Anası" olarak görmüştür.

Ancak İznik Konsilinden sonra kabul edilen Testis Yasası beklenen sonucu vermemiştir. Bu nedenle de yeni tür Hristiyan Herezileri belirlemeye başlamıştır.

Bu heretik akımların en önemlilerinden biri İstanbul Patriği Nestorius'un savunduğu Kristolojik akımdır.

İstanbul Patriği Nestorius Hz.İsa'da ikitabiat bulunduğunu bu iki tabiatın insan ve Tanrı olarak kesinlikle birbirinden ayrı olduğunu savunmuştur. Bu iki bağımsız tabiat birbiriyle karıştırılamıyacaktır. Bu itibarla Hz.Meryem'e Allah'ın anası yani Theotokos denilemeyeceğiⁿⁱ ancak Christokos yani Hz.İsa'nın anası niteliğini ve ünvanını verilebileceğini iddia etmiştir.

Nestorius'un tezi 431 Efes Konsiliyle yasak edilmiş Nestorius Mısır'a sürülerek mahkum edilmiştir. Aslında Nestorius ne istiyordu? Bu soru şu noktada toplanmıştır: Hz.İsa'da iki tabiat mevcuttur. Bunlardan biri insan diğeri Tanrı tabiatıdır. Ancak bu iki tabiat bir tek tabiat halinde tecelli etmez. Yani Hypostatique değildir. Bu tez incelediğimiz VI. ve VII. yüzyıllar için bir devrim niteliğini arzeder. Ancak Nestorius'un iddiaları teoloji konusunda erken Ortaçağ'ın karanlık hurafe dehlizlerine dalmış, son derece tutucu ve aynı zamanda da büyüçülüğe inanan Doğu Roma Hristiyan İmparatorluğu'nun çapraşık kültür potasıyla erimiş gitmiştir.

Ancak Nestorius'un hocası Mopsuete'li Teodorun eğitimi altında bulunan Urfa (Edessa) Teoloji Okulunda; Nesturilik gelişme imkânını bulmuştur. Doğu Hristiyan Roma İmparatoru Zenon, 489 tarihinde Urfa Teolojik Okulunu kapatınca Nesturilik İran'a geçmiş ve Sasani Devrinde İran Klisesini oluşturmuştur.

Arap istilası sırasında ve Arap İmparatorluğunun geliştiği ilk yüzyıllarda, resmî Roma Klisesiyle ilişkisini kesen Nasturi Hristiyanlığı Arap fetihleri dolayısıyla Doğu Türkistana, Çin'e ve Hindistan'a yayılmıştır.

Nasturi rahiplerinin Araplara son derece önemli hizmetleri olmuştur. Çünkü Euclide, Ptolomee, Hippocrate, Aristot gibi Yunan filezof ve ilim adamlarının eserlerini Süryaniceden Arapçaya çevirerek İslâm dünyasına ve kültürüne büyük katkıda bulunmuşlardır.

Katolikos I. Timotee zamanında Nasturi Hristiyanlığı büyük bir misyonerlik hareketine girişmiştir. Mezopotamya'da yaşayan Tayaye araplarını Hristiyanlaştırmakla kalmamış İpek Yolu üzerinden Orta Asya, Kuzey Asya ve Çin'e kadar misyonerler yollamıştır.

İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunan Heftalitler Hristiyanlığı kabul etmiş Semerkant'da Hristiyan olmuş, Doğu Türkistan, Çin, Hindistan'da bu Kristolojik doktrinini kabul etmişlerdir. Doğal olarak Hristiyanlık bu yörelerde azınlık dini olarak kabul olunmuştur.

Nasturi katolikosları arasında bir Uygur Türkü de vardır. Mar Yahballaha ^{bu} adıyla Katolikos makamına çıkan/Uygur Türku (1281-1317) Moğol Hakanı Argun tarafından İngiltere Kralı I. Edward ile Fransa Kralı Philippe le Bel nezdinde elçi olarak gönderilmiştir.

Ancak Nasturiliği kabul eden çeşitli toplumlar özellikle Uygur Türkleri bu kristolojik doktrinini aynen kabul etmişler midir?

Türk Uygarlığı tarihte belirlediği süreden günümüze dek uzanan Şankı geçmişinde Semit kökenli ve Ortadoğu menşeyli Semavi dinlerin tümünü denemiştir. Ancak sosyal ve kültürel bünyesine öz metafizik kuşularına daima sadık kalmıştır. Bu yeni inançları kabullenirken kendi kültür bireylerini korumak amacıyla büyük bir direnç göstermiştir. Hazar Karaizminde görüldüğü gibi Uygur Nasturi Hristiyanlığında da Türk toplumunun milli inancı Göktanrıçılığı koruduğu görülür.

Uygur Türklerinin geleneksel ve milli inançları olan göktanrıçılık sistemi, toplum semavi dinleri kabul ederken tamamen kaybolmuş mudur?

Kültür Merkezlerinin bulunduğu kentlerde eski inanç silinmeye yüz tutmuştu. Ancak kentlerin dışında ve çevrelerinde yaşayan halkta ve göçerlerde dipdiri varlığını sürdürmüştür.

Nasturi Hristiyanlığında Hz.İsa'da insan ve Tanrı olarak birbirinden ayrı iki tabiatın bulunması Uygurların antik dinlerinde Kök Ten Gri ile Kaga'nın metafizik ilişkilerini simgeler. Tengri sözcüğü Türklerin Allah'a verdikleri, bilinen en eski kelimedir. Türk toplumu 2000 yıldanberi Hiong-Nu lardan itibaren bu sözcüğü kullanır. Tengri faktörü Türklerin kabullendikleri inanç sistemlerinin tümünde mevcuttur. Bir yönden göçü, bir yönden Panaltaik köktengri olarak belirir.

Kagan tengri tarafından yeryüzüne gönderilmiştir. Kagan Tanrının temsilcisidir. Aendi benzeri, yeryüzünde aksidir hatta Tengrinin oğludur. İnanç ve töre konusunda Uygurların devamı olarak niteliyeceğimiz Moğolların bürokrat sınıfı (bakşi) Uygur türküydü. Moğollar ikinci Türk alfabesi olan Uygur alfabesini de benimsemişlerdir. Hulâgu'nun Fransa Kralı Saint Louis'e yolladığı mektupta Tanrı oğlu olan Atamız Cengiz Han'a Tanrı seslendi.. denilmektedir.

Kagan kutsaldır. Göğe aittir. Uygurlar Tariyat yazıtında sürekli "Tengrim kanım" (Kutsal Hanım) demektedirler.

Kagan canlı bir Tanrıdır. Kudretini ve ebediyetini Mengü Tengriden alır.

Kagan'lar Tengriye benzer. Ondan gelirler. O'nun tarafından Kagan ilân edilmişlerdir.

Nasturi Hristiyanlığındaki Peder Faktörü kök Tanrıçılıkta "Tengri" faktörüyle eşittir.

Hz. İsa'nın Pederin oğlu olması Tanrı ile Kagan ilişkilerini simgeler. Hz. İsa'da insan ve Tanrı olarak birbirlerinden ayrı iki tabiatın bulunması da Tanrı ile kutsal olan Kaganın ilişkilerini vurgular.

Kutsal kudreti haiz olan Kagan bu kozmik ahenk devam ettikçe yeryüzünde yeterlidir. Tengri dünya işlerine müdahale etmez. Hristiyanlıkta da Peder aktif bir tanrı değildir. Nadiren adı geçer. Aradaki fark Türklerde Göktanrının milli bir tanrı olmasıdır.

Tanrı bütün insanların Allahıdır, bütün evrene hükmeder. Dört cihetteki düşmanları bile himayesine alır. Ancak onları da yeryüzünde temsilcisi hatta oğlu olan Kagana tabi oldukları sürece korur. Hristiyanların günlük duası olan Pater Noster Qui es in Calis (gökte olan pederimiz) cümlesindeki Peder mefhumu gökte olan Tanrı'ya eşittir. İnsanları yönetmek görevine kendine benziyen kendinden neşet eden yeryüzüne yolladığı oğluna bırakır. Mogol Hakanı Argun'un Papa IV. Nicoslas'a yolladığı mektupta Türklerin inançlarını kendilerine mal eden ^Mogolların inanç konusunda ne derece hoş görülüyor olduğunu açıklarken şöyle demektedir: "Mesih'in inancında göğe tapmak gereklidir. Biz de gökte olan Tengri'ye taparız. Bu suretle Hristiyan olanlar Mengü Tengri'nin dinine ve emirlerine karşı gelmez ki, sadece Köktengri'ye dua edilirse bu da Hristiyan olmak değil midir?"

Verdiğimiz tüm bilgilerin ışığında Uygur Türkleri Nasturi Hristiyanlığını geleneksel ve milli göktanrıçılık inancına benzetmişler ve bu iki inanç doktrinini birbirleriyle karıştırmışlardır. Bu sürede kitle halinde Nasturi Hristiyanlığını kabul etmeleri bu nedenledir.

Kaganın çok defa Zoomorf temlerle ilgili olması: Her ne kadar Hristiyanlıkta Hz.İsa Tanrının oğlu ise de bazı ahvalde hayvan temleriyle simgelenir: Agunus Dei.Tanrının kuzusu) veya katakomblarda "balık"motifiyle simgelenmesi hayvan dünyasıyla ilişkisini belirtir.

Kozmogoni (tekevvün): Türk toplumu başlangıcı ve sonu olmayan ebedi bir Tanrı'ya inanıyor ve onun mevcut olduğunu biliyordu: (Bengü Taş). Uygur ülkelerinde daha sonra kozmogoni alanında Aywa temasına rastlanır: Kara Tag'ın bir mağarasını su ve çamur basar. Isı ile birlikte çamur kurur. Bu suretle ilk insan yaratılır: Ay Ata kırk yıl sonra yeni bir su baskını olur. Böylelikle Ay Ata'nın eşi Ay wa yaratılır. Sözü ettiğimiz bu tema Adem ile Havva motifinden esinlendiği gerçektir. Ancak Mağara, su, güneş ışığı gibi motifler Uygur Altaik motifleridir. Adem ile Havvanın çamurdan yoğrulmuş olması keyfiyeti ise Judeo-Hristiyan semavi dinlerinin Türk törelerine ne derece etkilediğine bir delil oluşturur.

Verdiğimiz tüm bilgilerin ışığında Uygur Nasturi Hristiyanlığı toplumun kendine öz geleneksel ve milli inancının derinliğine etkisindedir. Uygur Nasturi Hristiyanlığı. bize göre Altay Gök Tanrıçılığının bir tür adaptasyonudur.

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI

Millet Caddesi No.26/3 Aksaray, İstanbul

Telefon: 524 41 21

I. MİLLETLERARASI

DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR ve TARİH SEMİNERİ

(6-8 Nisan 1988)

Atatürk Kültür Merkezi, Taksim

İstanbul.

TÜRKİSTAN KÜLTÜRÜNÜ ÖĞRENMEDE TÜRKİSTAN LEHCELERİNİN ÖNEMİ

SUNAN

Yard. Doç. Dr. Timur Kocaođlu
Marmara Üniversitesi